

Напалеон Орда. Ілюстраваная энцыклапедыя краіны

Юлія Лісай

Упершыню беларускі глядач можа ўбачыць такую вялікую колькасць арыгінальных твораў Напалеона Орды (1807–1883) — выдатнага дзеяча беларускай культуры XIX стагоддзя, мастака, кампазітара і піяніста. 110 графічных аркушаў. Наша публіка больш прызвычалася да літаграфій, зробленых паводле яго малюнкаў, якія неаднаразова выстаўляліся ў мастацкім музеі, а большая частка захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы. Але да святкавання 210-годдзя з дня нараджэння Орды яго акварэлі з калекцыі Нацыянальнага музея ў Кракаве экспанаваліся ў беларускім мастацкім музеі да снежня 2017-га. Гэтая калекцыя — найвялікшы рэпрэзентацыйны збор, што налічвае 1027 малюнкаў і ахоплівае амаль усе перыяды дзейнасці творцы: з 1840-х да 1880-х. Большую частку — 977 аркушаў — падарыла кракаўскаму музею ў 1886 годзе Канстанцыя Скірмунт (1851–1934), беларуская публіцыстка і гісторык, якая даводзілася мастаку ўнучатай пляменніцай (яе маці, скульптарка Алена Скірмунт, была дачкой сястры Напалеона, Гартэнзіі).

Лёс Напалеона Орды быў характэрным для многіх яго суайчыннікаў. Сын шляхціча з Кобрынскага павета не змог атрымаць адкацыю ў Віленскім універсітэце (выключаны за ўдзел у тайным студэнцкім таварыстве «Заране») і пасля паўстання 1831-га быў вымушаны эміграваць у Францыю. На радзіму ён вярнуўся праз 25 гадоў дзякуючы амністыі, абвешчанай царом у 1856-м; пасля паўстання 1863 года страціў радыва маёнтка Варацэвічы і застаўся без сродкаў да існавання... З гэтага часу Напалеон цалкам прысвяціў сябе збору матэрыялаў для альбома, які б прадставіў архітэктурныя помнікі краіны. «Пасля вяртання мне ў галаву прыйшла шчаслівая думка наведць нашу правінцыю, так дарагу

нашаму сэрцу, але так мала вядомую нашым суайчыннікам. Вандруючы з алоўкам у руцэ, намалюваў рэшткі нашай мінуласці і цывілізацыі», — пісаў Орда ў лісце Ігнату Дамейку (28 сакавіка 1876). На працягу больш чым дзесяці гадоў збіраўся матэрыял для альбома. Падчас загадзя спланаваных летніх вандровак аўтар зрабіў больш за тысячу малюнкаў, але толькі 260 было апублікавана ў літаграфічным выданні «Альбом гістарычных відаў Польшчы, прысвечаны суайчыннікам» (1873–1883).

Усе мы прызвычаліся да літаграфій і не заўсёды ўсведамляем, што першасным прадуктам былі малюнкi. Яны сталі апорным матэрыялам для мастака-літографа, які пераносіў іх для друку на літаграфскі камень. Гэта не стопрацэнтнае капіяванне, а мастацкая перапрацоўка. Літограф «Альбома гістарычных відаў» Алаіз Місеровіч (1825 — каля 1905) быў прафесійным мастаком, не толькі выкладаў малюнак у гімназіі, але і супрацоўнічаў з варшаўскай літаграфскай майстэрняй, выдаў таксама два альбомы паводле сваіх малюнкаў («Помнікі старажытнай Малапольшчы», 1858, і «Маляўнічы альбом Аўгустоўскай губерні», 1861). Спецыфіка іх грунтуецца на тым, што гравюрамі не адно ўпрыгожвалі інтэр'еры, але яны прызначаліся, каб бавіць час, перагортаючы старонкі з маляўнічымі відамі. Таму пейзажы вымагалі дэталізацыі, патрэбны былі стафажныя фігуры, якія б ажыўлялі архітэктурны пейзаж. Усё гэта літограф дадаў да малюнкаў Орды, зрабіўшы іх больш прыдатнымі для фармату альбома. Але іншым разам прапорцыі помнікаў архітэктурны на літаграфіях змяняюцца амаль непазнавальна, бо літограф не бачыў аб'екта жыўцом. Насамрэч і на выявах Орды ёсць хібы ў прапорцыях, у пабудове прасторы. І некалькі разоў зменены рукой мастака, а потым літографа, будынак

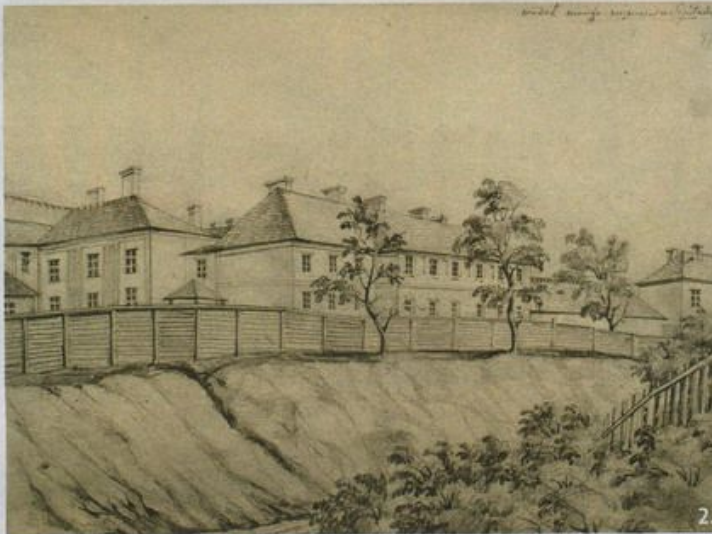
траціць сувязь з рэальнасцю. Напрыклад, літаграфія з відам Палаца з інакшымі прапорцыямі Сафійскага сабора. Калі б будынак не захаваўся і мы ўзяліся яго аднаўляць па малюнках альбо літаграфіях, то атрымалі б нешта зусім іншае...

Ёсць некалькі фактараў з'яўлення відавога альбома Напалеона Орды. З аднаго боку, гэта агульнаеўрапейская мода — выдаваць альбомы з пейзажамі розных мясцін і гарадоў, якія мастак убачыў падчас вандровак. Такія выданні называліся «маляўнічыя і гістарычныя падарожжы» — «*voyage pittoresque et historique*» — і былі папулярныя на працягу ўсяго XIX стагоддзя. Айчыннае мастацтва таксама актыўна далучылася да гэтага працэсу з сярэдзіны XIX

стагоддзя. Канцэпцыя нашых выданняў адрознівалася ад еўрапейскай яркай патрыятычнай афарбоўкай. Альбомы сталі фактарам прапаганды нацыянальных ідэй, што асабліва востра загучалі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай і выбухаў паўстанняў. На вачах пакалення сярэдзіны XIX стагоддзя рухавалася цэлая цывілізацыя, пра якую праз некаторы час маглі застацца толькі ўспаміны. Паўставала праблема захавання спадчыны хоць бы ў вобразах. Таму больш значным стала не мастацкае выкананне, а інфарматыўнасць выяў, што сведчыла пра даўнюю культуру і гісторыю краю, яго былою веліч і незалежнасць. «[...] гэтая выдатная і адзіная ў сваім родзе публікацыя нясе ў сабе поўны і пышны вобраз нашай старадаўняй цывілізацыі ва ўсіх правінцыях даўняй Польшчы», — напіша пра альбом Орды часопіс *Tygodnik ilustrowany* (Т. VI. 1878). Мастацтва брала на сябе функцыю фармавання культурнай ідэнтычнасці грамадства. Помнікі архітэктуры, айчынных краявіды разглядаліся праз прызму гістарычнай свядомасці, сфакусаванай на значных падзеях айчычнай гісторыі.

Напалеон Орда, які здзейсніў такі значны праект, быў мастаком-аматарам. Фармулёўка «аматар» не мае зневажальнага характару, Орда не атрымаў прафесійнай мастацкай адукацыі і ў гэтай галіне быў амаль самавукам. Толькі падчас знаходжання ў Парыжы ў яго з'явілася магчымасць заняцца малюнкам у студыі П'ера Жырара, удасканалюючыся ў архітэктурным пейзажы і разьбе па дрэве. Але спадар Орда не планавалі займацца мастацтвам прафесійна. Па вяртанні на радзіму ён бярэ на сябе функцыі мастака-прафесіянала, што было даволі распаўсюджанай з'явай у мясцовым культурным полі. У XIX стагоддзі істотна змяніліся сацыяльна-эканамічныя ўмовы жыцця краіны, яны паўплывалі на разлажэнне шляхецкага саслоўя і фармаванні творчай інтэлігенцыі. Шляхта, страціўшы маёнткі (альбо добры даход ад іх), шукала сабе новыя заняткі, і найменш траўматычным выйсцем (без ганьбы шляхецкага імя) стаў зварот

да вольных прафесій або да вайскавай кар'еры. Тыя, хто раней маляваў толькі для сябе, выходзілі на прафесійны ўзровень. Менавіта ў такой сітуацыі апынуўся Напалеон Орда ў 1867 годзе, калі страціў права арэнды Варацэвічаў. Былое захапленне пераўтварылася ў крыніцу даходу. Хоць сёння цяжка сцвярджаць адназначна, бо ў лістах да дырэктара адной з польскіх бібліятэк, публіцыста і гісторыка Любаміра Гадана ў 1882 годзе ён напісаў: «Толькі патрыятызм добразычлівых землякоў дазволіў мне выдаваць за такія вялікія кошты... Я не шукаў выгады, толькі жадаў пакінуць напамінак айчыне, якой прысвяціў усё сваё жыццё». Трэба адзначыць, што роля мастакоў-аматараў была значнай для

мясцовага мастацкага працэсу, бо пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў край страціў магчымасць рыхтаваць сваіх мастакоў-прафесіяналаў.

У складанні альбома Напалеон Орда не абмежавалася выявамі толькі беларускіх альбо, як бы ў той час казалі, літвінскіх помнікаў. Верагодна, аўтар кіраваўся камерцыйнымі меркаваннямі распаўсюджвання і продажу выдання: больш шырокая геаграфія прадстаўленых помнікаў пашырала і колькасць магчымых пакупнікоў, якія прагнулі ўбачыць знаёмыя мясціны ў такім выданні. За гады вандровак Орда аб'ехаў амаль усе тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Пачаўшы з блізкіх мясцін — Гродна, Варацэвічы, Янаў, Кобрын, Моладава, напачатку 1870-х вандраваў па Украіне, у сярэдзіне 1870-х — па тэрыторыях сучасных Беларусі, Літвы і Латвіі, напачатку 1880-х — па Вялікапольшчы. Застаўшыся без сродкаў да існавання, Напалеон Орда быў зацікаўлены ў камерцыйным поспеху альбома, які ён выдаваў уласным коштам. Калі расійскія ўлады ў чарговы раз зацікавіліся персонай Орды, які быццам «занимается черчением каких-то

планов, по слухам наших крепостей, которые отправляет за границу» (з данясення кіраўніка Мінскага губернскага жандармскага ўпраўлення мінскаму губернатару ад 4 сакавіка 1880 года), то высветлілі, што: «и как не имел при старости лет никаких определенных занятий, избрал себе способ доставления средств к жизни чрез посредство снятия чертежей некоторых замечательных по древности разного рода замков, городов и помещичьих имений в губерниях: Минской, Ковенской, Волынской и Гродненской и части Царства Польского, снятые чертежи отсылает в литографию Фаянсова в Варшаву для отпечатки, и полученные в готовом виде альбомы продает в Харькове, Варшаве и за границей чрез своих знакомых, с получением за это действительно немалого вознаграждения за труд свой» (данясенне пінскага павятовага спраўніка ад 7 сакавіка 1880).

Выданне альбома прынесла Орду шырокую вядомасць. Ужо ў 1875 годзе, калі выйшла з друку першая серыя, у перыёдыцы ацанілі значнасць гістарычнага кантэксту пейзажаў: «*Выданне гэтае сведчыць пра цывілізацыю тых месцаў больш красамоўна, чым сухія апісанні, калі глядач, гартаючы старонкі альбома, уяўна падарожнічае па родным краі. Яно з'яўляецца маляванай гісторыяй краіны*» (Tygodnik illustrowany. T. XVI. Nr. 405. 1875).

Да выставы ў Нацыянальным мастацкім музеі ў Мінску быў падрыхтаваны вялікі каталог, дзе прадстаўлены выявы ўсіх 110 графічных твораў. Суправаджальныя тэксты па гісторыі ўвасобленых будынкаў напісалі мастацтвазнаўцы з польскага і беларускага бакоў — Уршуля Казакоўска-Зауха, Аляксей Харак і аўтар гэтых радкоў. Нам было цікава не толькі даць гістарычную даведку, але і пазначыць, у якім стане помнікі знаходзяцца сёння, правесці невялічкую рэвізію, нахштат зробленай Ордам амаль 150 год таму, калі ён казаў, што спрабуе «*захаваль рэшткі нашай былой славы і цывілізацыі*». Многія помнікі за савецкім часам былі моцна пашкоджаныя, перабудаваныя альбо нават зруйнаваны, некаторыя адноўлены і зараз знаходзяцца ў добрым стане. Усю гэтую «найноўшую гісторыю» доўлідства хацелася адлюстраваць у каталогу. Асабліва цяжка шукалася інфармацыя па помніках, якія зараз знаходзяцца на тэрыторыі сучаснай Латвіі, патрабаваліся пераклады нават з латгалскай мовы.

Пры напісанні тэкстаў каталога былі зроблены невялікія новыя адкрыцці. Больш дэталёва вывучэнне біяграфіі Орды, яе супастаўленне з выявамі і гістарычнымі фактамі дазволілі даць сапраўдныя назвы некаторым аркушам. Напрыклад, малюнак, які доўгі час памылкова лічыўся вязніцай альбо шпіталем у Кобрыне, насамрэч з'яўляецца выявай Новага замку ў Гродне. Кобрынская турма, пабудаваная ў 1821 годзе, добра захавалася, магчыма, таму, што ўсімі ўладамі (ад расійскіх да савецкіх) выкарыстоўвалася па прызначэнні. Галоўны фасад выходзіў на адну з галоўных вуліц горада (цяпер — Савецкая). Параўнанне будынка кобрынскай турмы з малюнкам Орды паказвала два розныя будынкi: высокія вокны, складаная архітэктура злучаных паміж сабою карпусоў, размяшчэнне на даволі высокім узгорку, драўляны плот вакол будынка — усё сведчыла супраць Кобрына. У інтэрнэт-прасторы сустракаюцца меркаванні, маўляў, на выяве корпус Спаскага манастыра ў Кобрыне, дзе маглі трымаць Орду, але пра тое, што ў Кобрыне быў шпіталь, ніякіх звестак няма. Версіі пра манастырскі корпус супярэчыць той жа артыкул, які сцвярджае, што на выяве манастыр (з 1839 года манастыр зачынены, у яго карпусах духоўнае вучылішча, а ў другой палове XIX ст. ён згарэў і быў адбудаваны толькі ў 1920-я).

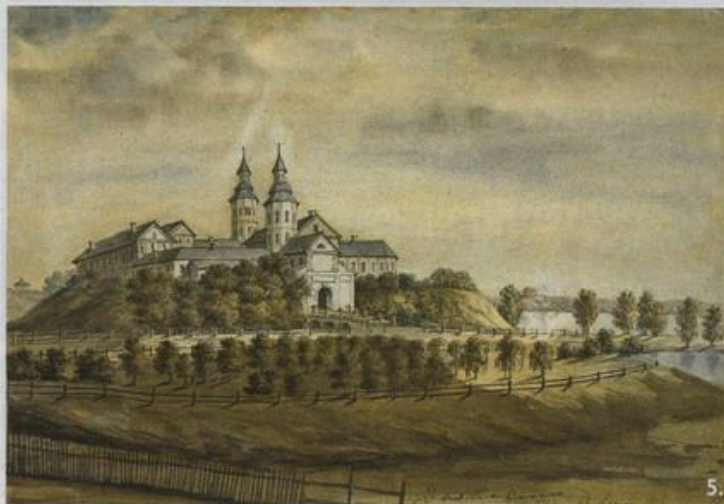
Прычына ўсіх гэтых памылак — недастатковае вывучэнне архіўных дакументаў. Выдатны гродзенскі гісторык Алесь Радзюк даследаваў дакументы Нацыянальнага гістарычнага архіва (Гродна), якія датычацца лёсу Напалеона Орды. Менавіта яго артыкул даў магчымасць устанавіць месца («Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах». Вып. 5. — Мн., 2013).

Падчас апошняга судовага працэсу 1866—1867 Орда знаходзіўся ў зняволенні не толькі ў Кобрынскім турэмным замку (27 лютага — май 1866) і ў гродзенскім турэмным астрогу (май 1866 — 30 мая 1867). Некаторы час ён правёў у ваенным шпіталі, верагодна,

з прычыны слабага здароўя. Надпіс на выяве сведчыць: «Від маёй вязніцы ў Шпіталю». Значыць, гэта Гродна. Вайсковы шпіталь у Гродне знаходзіўся ў Новым замку з 1797 пасля высялення былога караля Станіслава Аўгуста. Тэрыторыя абнесена плотам. Яшчэ на гравюрах сярэдзіны XIX стагоддзя з боку Нёмана плот гэты добра відаць. На малюнку Орды «шпіталь» прадстаўлены з іншага боку, дзе схілы ўзвышша не такія вялікія. Мы вельмі ўдзячныя гісторыку Андрэю Вашкевічу, загадчыку аддзела навейшай гісторыі Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея, які пацвердзіў нашу версію і нават даслаў здымак з панарамай Гродна 1920-х, зроблены з вежы Бернардзінскага касцёла. Характар пабудовы Новага замка таго часу супадае з малюнкам Напалеона Орды, што здымае апошнія сумневы наконт адлюстраванага будынка (сучасны выгляд Новага замка — вынік перабудовы 1950-х).

Малюнкi Напалеона Орды і сёння цікавыя нам у першую чаргу сваёй ідэяй, гістарычным кантэкстам, тым, што на іх увасоблены мясціны і будынкi,

якія не дайшлі да нашых дзён. Але яны становяцца для нас не проста энцыклапедыяй страчаных архітэктурных аб'ектаў, а, як і раней, у XIX стагоддзі, застаюцца «маляванай гісторыяй» былой Рэчы Паспалітай. Гісторыяй, паказанай скрозь прызму гістарычнай свядомасці пазамінулага стагоддзя.

1. Мір. Руіны замка Радзівілаў. Від з боку ракі Міранкі. Папера, аловак, акварэль. 1864—1876.
2. Гродна. Новы замак. Вайсковы шпіталь. Папера, аловак. 1866.
3. Панарама Гродна з вежы Бернардзінскага касцёла. Фотаздымак. 1920-я.
4. Полацк. Манастыр на Верхнім замку і сабор Святой Сафіі. Від з боку Заходняй Дзвіны. Папера, аловак, акварэль. 1875—1876.
5. Нясвіж. Замак Радзівілаў. Від з боку ўязной брамы. Папера, аловак, акварэль. 1876.